

Barndoms- og ungdomsminder fra Polen

Malka Fish ser tilbage på sine barndoms- og ungdomsår i Polen i perioden mellem efterkrigsårene i 1940'erne og starten af 1970'erne. For hende og hendes familie var det en periode præget af fattigdom, usikkerhed, social isolation, antisemitisme – og stor kærlighed til hinanden. Fishs historie omhandler også nye venskaber stiftet på jødiske sommerlejre, mødet med hendes mand, politiske uroligheder, den trange tilværelse som enlig forsørger og familiens flugt til Danmark.

Af Malka Fish

*Familien Wajman, ca. 1950.
Jeg er det yngste barn på billedet.*

Min barndom startede dér, hvor ekkoet fra krigen kunne høres overalt, og alt stadig var glødende. Min familie, bestående af min mor, far og to små døtre (mine ældre søstre), kom til Polen fra det daværende Sovjetunionen i februar 1946 mærket af krigens rædsler. Mine forældre flygtede til Sovjet i slutningen af 1939, blev gift dér og fik to piger. I Polen fandt de ud af, at ingen af deres familiemedlemmer havde overlevet krigen. Deres forældre, søskende, fætre og kusiner var alle døde. At vende tilbage til deres fødeby var en rigtig dårlig idé,¹ derfor rejste de til Wrocław (på tysk Breslau); en storby, som ligger sydvest på i Nedre Schlesien i det område, som Polen overtog fra Tyskland som et resultat af Jaltaaftalen.² Byen lå i ruiner, gaderne var endnu ikke ryddet for knuste glasruder, stenblokke og sammenfaldne huse, og den tyske befolkning skulle evakueres, så der kunne gøres plads til repatrieringsmasserne.³

Min familie fik en lejlighed delvist beboet af en ældre tysker, men der var et køkken, to (snart tre) værelser og et fælles WC til deres disposition. Lejligheden var møbleret, og der var nok med gryder, tallerkener, bleer – som min mor hilste velkommen, da hun ventede mig – og alt det andet, som den tyske familie, der tidligere havde boet i lejligheden, ikke nåede at tage med sig, inden de forlod landet. De ting kom os til gode. Mine forældre skulle imidlertid betale for møblerne til admi-

nistrationen.⁴ Lejligheden gemte også på meget legetøj, som mine forældre desværre var nødt til at sælge for at skaffe mad på bordet og betale for møblerne. Det måtte have været svært for dem. Mine to ældre søskende græd og ville ikke af med det, men beslutningen om at sælge var taget. Og en skønne dag vågnede pigerne op uden legetøj i huset. I mange år efter – også som voksne – diskuterede vi, om det var en god beslutning at sælge legetøjet, men det ville ikke have ændret vores opvækst, som var en opvækst uden noget legetøj, uden tilstrækkeligt tøj, mad og varme. Men børn leger under alle mulige omstændigheder og under tænkelige som utænkelige vilkår. Vi var meget opfindsomme og lavede selv vores legetøj. Ellers hjalp vores forældre til.

Kriminalitet var meget udbredt. Den var så stor, at når et barn forsvandt, var man ikke bange for, at det blev holdt som sexslave et sted, men derimod for, at det kunne ende i en hakkemaskine og blive solgt som hakket kød. Og antisemitisme, inklusive pogromerne, rasede i hele landet. I den atmosfære skulle jeg vokse op. Det var antisemitisme, som tegnede min første jødiske identitet. Ruiner, vandpytter og mudder var min eneste legeplads gennem hele min barndom. Dog voksede der et enkelt træ i vores gård, et gammelt kastanjetræ, som vi børn klatrede op på.

Det var meget bedre i børnehaven, hvor jeg startede som treårig. Det var en jødisk børnehaven i en stor og høj bygning med en stor grøn gård og en sandkasse. Bygningen var jødisk ejet før krigen, og efter krigen fik de polske jøder lov til at bruge den. I de to første etager var placeret en børnehaven, i de to øverste etager var jødisk børnehjem for forældreløse jødiske børn. Ikke alle børn manglede begge deres forældre. Faktisk havde de fleste børn en mor eller en far, og mange havde begge forældre, men tit var de syge – så syge, at de ikke kunne tage sig af deres børn. Det var først og fremmest efterkrigsvirkninger, altså psykiske lidelser, de led af. De små børn var om dagen i børnehaven, de større i den jødiske skole – den samme skole, som jeg senere gik i, og som befandt sig i samme bydel.

En skønne dag forsvandt børnene fra børnehjemmet, og børnehjemmet blev lukket. Mange år senere fik jeg at

vide, at forældreløse børn blev smuglet ud af Polen til Palæstina/Israel gennem Tatrabjergene, altså gennem Tjekkosllovakiet, med hjælp fra Haganah og en skare af højtstående polsk-jødiske militærfolk.⁵ Men disse børn kan jeg umuligt huske, for transporterne fandt sted i årene mellem 1946 og 1949, altså før jeg startede i børnehaven. Men muligvis hørte jeg mine forældre tale om dem, eller også så jeg dem, da vi (min mor og jeg) hentede Gitta, min tre år ældre søster, fra børnehaven. Måske så jeg dem også derhjemme hos min seks år ældre søster Bertha. Jeg gik også selv i skole med flere af børnehjemets børn, men de forsvandt i ca. tredje klasse.

Jeg vidste, at jeg var jøde

Vores børnehaven var på ingen måde jødisk i den forstand, som vi kender det i dag fra Danmark. De eneste jødiske elementer var børnene, pædagogerne og maden. Det sidste i kraft af, at den var meget bedre og ernæringsmæssigt rigere end i andre børnehaver i Polen på daværende tidspunkt og sikkert også bedre end i de mange ludfattige jødiske hjem. Det var amerikansk-jødiske penge, som udgjorde forskellen. Vi havde legetøj i børnehaven, og der kom en kvindelig pianist en gang om ugen til rytmik. Hun var ung, havde rød neglelak på samtlige fingre og var godt klædt på. Sproget var polsk. Leg og sang foregik på polsk. Faktisk kan jeg ikke huske, om der var noget jødisk overhovedet. Om maden var kosher, ved jeg heller ikke, men det kan ikke udelukkes, for på skolen, som jeg bedre kan huske, hvor man kunne købe middage til en rimelig pris, fik vi kød bragt ud fra en jødisk slagter. Og man blandede aldrig kød og mælk. Men rigtig kosher var det næppe. Vi havde kun ét sæt tallerkener (tror jeg), kokken var ikke jødisk, og der var ingen shomer. På amerikansk ville man kalde det ”*kosher light*”. Medbragte madpakker var på ingen måde kosher, og der var kun enkelte børn fra religiøse hjem. Men det var ikke noget, man snakkede om.

Alligevel vidste jeg altid, det vil sige så langt tilbage, som jeg kan huske, at jeg var jøde. Derhjemme var jiddisch det sprog, som mine forældre brugte til daglig. Skulle de sige noget, som ikke var beregnet for børnenes øre, var det på et hjemmestrikket jiddischbørne-sprog, som mine forældre var mestre i, og som vi børn på trods af

god vilje aldrig lærte at beherske. I starten talte mine søstre russisk, men de glemte det meget hurtigt, og inden jeg blev født, talte de allerede polsk. Og polsk var også mit sprog.

Der boede flere jødiske familier i vores opgang og i de omkringliggende huse. Alle de voksne talte jiddisch og holdt sammen, som om de var én stor familie. De hjalp hinanden med at passe børn og lånte hinanden penge til mad, kul og tøj uden at være sikre på, at de ville få pengene igen. Deres børn var automatisk vores legekammerater. De var samtidig vores børnehave- og skolekammerater. Vi legede ikke med de kristne børn, som beskyldte os for at have slået deres Gud ihjel. Som regel tævede de os, kastede med sten og råbte ”jødsmovs” og andre ukvemsord efter os. Nærmede vi os dem eller gik til deres forældre med en klage, blev vi tit og ofte slået af dem – altså af de voksne – eller der blev pudset en hund på os. Men senere, da de jødiske børn ét efter ét rejste til Israel med deres forældre, og vi blev færre og færre, måtte vi ”anskaffe” os et par mindre aggressive kristenlegekammerater. Og nogle af de meget antisemitiske børn blev med tiden også mindre antisemitiske, mens nogle andre familier, som vi mente var dannede og ”pæne” mennesker, viste sig at være af ubehagelig stærk antisemitisk overbevisning, for at sige det mildt.

Vi værnede ikke om jødiske traditioner. Lørdag var ligesom alle andre hverdage. ”*Frejtihtilnacht*” var bare et begreb, vi lærte i skolen eller hørte vores mor fortælle om. Det samme gjaldt jødiske helligdage; dog fortalte min mor mig altid, hvordan det var i hendes barndomshjem. Og da hun var god til at fortælle, dannede jeg mig nogle billeder for mit indre blik, og sammen med de historier, som vi læste i jiddischtimerne i skolen, var min viden slet ikke så ringe.

I de første mange år købte min mor kød hos en jødisk slagter, og hvis hun købte en høne på markedspladsen, så kørte hun forbi shechteren med den. Senere slagtede min far selv hønsene. Han holdt dem ved fødderne med hovedet nede, og blodet sivede ud af de stakkels dyr. Vi børn græd, så senere, når min far skulle slagte dem, blev vi låst inde i stuen, og på den måde var der ikke mere

gråd at høre. Kødet blev altid saltet og lagt i vand, og der blev aldrig brugt mælkeprodukter sammen med kød. Også fjerkræ blev holdt over åben ild for at brænde rester af fjer og eventuelle lus af, men vi overholdt aldrig andre kosherregler. Senere blev der ofte købt ukosher kød (som min mor stadig saltede) – også svinepålæg.

Vi spiste også fisk, specielt de billige sorter, som var bittesmå og havde mange fiskeben. De krævede megen rensning, og min mor græd, mens hun forberedte fisk. Men de smagte godt. Hun stegte dem på panden, og fra deres hoveder og de uspiselige rester lavede hun en suppe. Jeg kunne ikke lide fiskesuppen. I det hele taget var jeg meget dårlig til at spise. Jeg var meget tynd og bleg, næsten gennemsigtig, og det gjorde mine forældre, ikke uden grund, meget bekymrede. Det bedste, vi vidste, var stegt karpe. Og så dansede de på panden, som om de var levende. Min mor forsikrede os om, at fiskene ikke var i live, og at de ikke led under processen. Men det troede vi ikke på, og når fisken gled ud af min mors hænder eller ”dansede” på panden, græd jeg. En dag åbnede min mor en stor fisk, som havde en lille fisk liggende i sin mave. Sådan en morderisk fisk. Vi syntes, at det var så synd for den lille. Jeg kunne ikke holde tårerne tilbage. Min mor og min søster græd også, og min mor smed synderen ud i skraldespanden. Det var sidste gang, at den slags fisk kom hjem til os.

Barndomsminder – og -traumer

Fra min meget tidlige barndom kan jeg huske, at vi gik hen til synagogen for at hente kødkonserves. Det var UNRRA-pakker med fødevarer fra USA, som blev delt ud til den sultne befolkning.⁶ Imens legede jeg i synagogegården med andre børn og glædede mig til den efterfølgende spising. Jeg syntes, at det smagte rigtig godt. Mindre god var imidlertid den fiskeolie, som vi børn var nødt til at drikke hver dag. Det foregik sådan, at min mor stod med den klamme flaske i den ene hånd og en spiseske i den anden. Vi piger skulle stå i kø og afvente vores tur. Jeg blev altid skubbet op foran som nummer et i køen. Fiskeolien smagte forfærdeligt, stank og var så fed, at man kastede op, inden man fik den i munden. Og det fortsatte sådan hver eneste dag i mange, mange år. Når jeg i dag kigger på fiskeolien, på de små

fint designede flasker og de små gule gennemsigtige kapsler, som er lige til at sluge, tænker jeg altid på min barndoms største tortur.

Da jeg var tre år gammel, fik vi en pakke fra Argentina. Der var lidt brugt nedslidt tøj til børn og til min mor, men først og fremmest var der tøj til min far. Sko, bukser, trøjer, habitter. Der lå også et brev, som min mor læste med rystende stemme. Der blev stille i stuen. Min far stillede sig med ryggen til den varme kakkelovn med hænderne bag ryggen, og så begyndte han at synge højt, meget højt. Jeg kunne ikke forstå ordene og troede faktisk, at han selv fandt på dem. Men melodien var så stærk, så smertefuld, så tragisk. Det var en mærkelig måde at reagere på smerte på: Når det gør ondt, græder man, tænkte jeg, ikke synger. Det faldt mig ikke ind, at det var en bøn, men jeg glemmer aldrig den følelse af angst, som spredte sig i stuen. I brevet stod der, at min fars storebror, Shimon, var afgået ved døden kun 45 år gammel. Han havde fået et hjertestop.⁷

Da jeg var tre-fire år gammel, fik jeg min første og eneste dukke. Jeg plagede mine forældre i rigtig lang tid. Engang lå jeg i mine forældres seng, syg og plaget af skoldkopper. ”En dukke, en dukke, en dukke”, bad jeg. Og hver gang min far sagde, at vi ikke havde penge, rådede jeg ham til at tage sækken fra kartofler med på arbejde og fylde den op med penge, masser af penge. Han smilede bare. Men jeg fik min dukke alligevel. Det var vores overbo, som kom til mit sygeleje med den, og min mor satte sig straks ved symaskinen og syede noget flot tøj til dukken. Den dukke var et misundelsesobjekt for mine søstre. Og når min ældste søster hjalp mig med at sy dukketøj, legede hun med dukken imens. Men der var mange uløselige konflikter mellem os.

De fleste nostalgiske minder, jeg har fra min barndom, er forbundet med min far. Det var ham, som tog os med på kælketur. Han kunne placere hele familien, altså min mor og os tre børn, på kælken og slæbe os gennem hele byen. Han kunne også tage os alle fire op på sin skulder, sit skød og sine arme, og vi var ellevilde af glæde. Han havde store muskler, skønt han var en meget spinkel mand, og han var meget stolt af dem. Når

han sparkede til en bold, nåede bolden himlen. Engang sparkede han til en bold, så den blev fundet helt ovre på den anden side af børnehaven. Vi var meget stolte over at have sådan en far. Han tog os også til speedway og fodboldkampe. Han må have haft nogle gratis billetter, fordi han var fodbolddommer. Og så elskede han at blive friseret af os, og han plejede at få min pæneste sløjfe i sine sorte krøller. Han var også god til at bage kartofler i asken, som samlede sig i vores kakkelovn i de kolde vinteraftener.

Mit sekulariserede jødiske hjem

De første år indtil midten af 50'erne gik vi i synagogen på store helligdage, men med tiden undlod vi også det. I 60'erne holdt vi også op med at gå til Yom Kippur-gudstjeneste. Til Pesach spiste vi *matza* og *kneydlech*, men seder udeblev altid, og vi spiste brød ved siden af *matza*. Når min mor sendte mig til en bager efter brød, gav hun mig en serviet med, som jeg kunne dække brødet med, således at vores jødiske naboer ikke skulle se, at vi spiste brød til Pesach. Men jeg fulgtes derhen med mine jødiske veninder, som også havde en serviet med til samme formål.

Til gengæld blev der altid gjort Pesach-rent i huset, og vores overbo plejede også at kalke sit køkken, så der var hvidt og rent. Det gjorde vi dog ikke, sikkert på grund af pengemangel. Ved den lejlighed fortalte min mor om sit barndomshjem og om sin mor og søster, som begge omkom under Anden Verdenskrig. Der kunne vi ikke undgå at græde, og vi talte derfor om Holocaust, fra jeg var ganske, ganske lille. Vi skurede gulve og vaskede vinduer, og alle lamper og spejle blev pudset. Alle døre og køkkenskabe blev nyvasket, gardinerne blev vasket, min mor lagde frisk papir på alle hylder i skabene, og vi klippede papirservietter ud som pynt til hylderne. Sengetøjet blev udskiftet, puderne luftet ud, madrasserne støvet af og gennembanket, og snavset tøj blev vasket, kogt, stivet og strøget. Hele familien var engageret i rengøringen. Efter en sådan omgang lagde min mor sig i sengen og var syg i mindst tre dage. På søndage, når vi skulle gøre rent, plejede min mor at holde vinduer og døre lukkede, så vores kristne naboer ikke ville blive fornærmede. Det

samme skete, når vi gjorde rent på en lørdag, men da var det vores jødiske naboer, som ikke skulle fornærmes.

Dersom lørdag var en almindelig dag med arbejde, skolegang og lektier, var søndag en familiedag, en slags shabbat. Vi spiste altid hjemmelavet *loksbn mit jojch*, og min far fortalte, hvordan det var hjemme hos hans forældre og brødre til shabbat. Der var altid en sild, nogle enkelte gange *gefilte fish* eller *gehakte lever* og et lille stykke kød til alle. Og med et lille stykke kød mener jeg en udkøgt kyllingevinge eller en, maksimalt to hønsefødder pr. person. Hønsefødder er noget, som i dag bliver smidt ud, og der er slet ikke noget kød på. Et underlår var reserveret til min far, fordi han arbejdede hårdt fysisk. Af de to kyllingebryster lavede min mor frikadeller, der skulle række til fem personer. I det hele taget var maden det, der i sidste ende adskilte os fra vores kristne naboer.

Men sproget var jo også lidt anderledes. For det første var jiddisch til det sidste mine forældres første sprog. Min far lærte først polsk efter krigen, og derefter talte han sproget meget gebrokkent. Min mor talte til gengæld meget pænt polsk. Der var altid aviser derhjemme, både polske og jiddische, og de blev læst fra start til slut. Også bøgerne, polske og jiddische, blev læst med lige så stor entusiasme af min mor og far. På vinteraftener læste min mor højt i en eller to timer, og hele familien sad omkring bordet og lyttede. Sammenlignet med en gennemsnitlig polsk familie blev der læst og diskuteret meget mere hos os. Desuden var mit polsk pænere og rigere end det, man hørte på gaden.

Skoleår, fattigdom og sygdom

I det hele taget var vores skole blandt de bedste i Polen, og skolens elever plejede at vinde forskellige elevkonkurrencer i byen. Selv i den tid, hvor 70 procent af eleverne var nyligt ankomne emigranter fra Sovjetunionen, blev vi nummer et i matematik og var blandt de bedste til polsk.⁸ De russiske børn kom i midten af 50'erne, og de fleste rejste straks efter (ofte mellem seks måneder og tre år efter, de var kommet – det var den tid, det tog at få polsk statsborgerskab, som ikke alle havde i forvejen) til Israel. Set i bakspejlet var det imponerende,

at vi kunne opretholde niveauet, specielt med hensyn til sproget. Men skolen havde oprettet sprogkurser for russiske emigranter, og dem kunne de deltage i samtidig med, at de fulgte med i det normale skoleprogram. Det måtte have været en svær opgave.

Hjemme tændte vi ikke shabbatlys, men vi tændte yortzayt-lys. Jødiske traditioner har jeg ikke lært hjemmefra, men ved at blive fortalt om dem. Og min jødiske skole var drevet af kommunister, som ikke kunne videreføre traditionerne. Enkelte gange kom der ligefrem et juletræ til skolen med tilhørende fest for alle børnene. På trods af at julemanden blev kaldt ”bedstefar Frost” og træet et ”nytårstræ”, vidste alle dog, at det var en kristen tradition. Men skolen lærte mig jødisk historie og jiddisch sprog. Desuden var der jødiske kolonier og sommerlejre, vandrelejre og spejderlejre. Så godt som alle jødiske børn kunne tilbringe fire uger på en jødisk koloni et sted i Polen. De fattige familier fik en stor rabat, så alle havde råd til at sende deres børn sådan et sted hen. Jødiske børn fra hele Polen blev blandet på tværs. Warszawa blev tit blandet sammen med Lodz, Wrocław med andre byer i Nedre Schlesien. Så var der Øvre Schlesien og Stettin med mange jøder, og de blev også blandet sammen. Dér lærte vi jiddische sange, spiste bedre end til daglig og havde det dejligt med hinanden. De bånd, som vi knyttede dengang med hinanden og med vores *madrichim* (sådan kaldte vi dem ikke dengang), holder os sammen den dag i dag. Det er vi meget taknemlige for.

I årene efter Stalins død fik JOINTs tilbagevenden til Polen det jødiske liv til at blomstre.⁹ Der blev oprettet flerartede jødiske andelsselskaber, som kunne beskæftige mange jøder, jødiske sommerlejre blev genetableret, og der blev købt en sporvogn, som kunne køre jødiske børn til og fra skole. Således kunne flere jødiske børn benytte sig af den jødiske undervisning. Børnene fik i kort tid også gratis morgenmad på skolen: En bolle med smør og et glas varm mælk. Middagsmaden blev forbedret og priserne inddelt i tre kategorier afhængigt af forældrenes indkomst. Der blev oprettet efterundervisning til de voksne, kurser på skolen og på ORTs kursussteder: Amatørteatre, kor, ballet og musikgrupper i alle store byer, som konkurrerede med hinanden.¹⁰ Fjernsyn var

imidlertid mere eller mindre ukendt, og heller ikke alle polske hjem havde et radioapparat. Vi købte vores første radio i 1956, fordi vi planlagde at rejse til Israel ligesom mange andre polske jøder, men da min far fik sin første blodprop i hjertet, havnede på hospitalet og kom hjem fire måneder efter som invalid, opgav vi tanken.¹¹ Jeg var kun ni år gammel.

Vi var meget fattige. Vores største problem var de kolde, lange vinterperioder. Kul var rationeret og meget dyrt. Derfor varmede vi kun op med et komfur i køkkenet og i en kakkelovn i den ene stue, som samtidig fungerede som sovesal. Mine forældre sov på en smal enpersonerseng, min ældste søster på en lille, gammel, krummet topersonerssofa. Hendes ben stak ud, men hun klagede aldrig. Min anden søster delte en springmadras med mig. I midten af madrassen var der et stort hul, så stort, at hvis det ikke var for alle fjedrene, så ville vi være faldet igennem og ned på gulvet. Jeg udfyldte hullet med en gammel dyne, men sofaens fjedre kunne alligevel mærkes i hele kroppen. Når en af os skulle skifte position, måtte vi begge gøre det samtidig på ”en, to, tre”. Også sko, særligt vinterstøvler, var et problem. Mine fødder voksede hurtigere end min storesøsters, og derfor kunne jeg som regel ikke bruge hendes aflagte sko. Om sommeren var det lettere. Min far klippede en del af skoene eller sandaler, så der blev plads til mine tæer. Og hvis skoene af den grund gik i stykker, så syede han dem sammen.

Min mor var en dygtig syerske. Hun syede selv vores kjoler fra gammelt, nedslidt tøj. Men da vi blev lidt større, påstod hun, at hun ikke kunne gøre det mere. Hun var hjemmegående, indtil jeg startede i skole. Senere, efter blodproppen, holdt min far op med at arbejde, og kort tid efter mistede min mor også sit arbejde som følge af en bølge af statslig antisemitisme. Efterfølgende fik min mor et dårligt betalt og fysisk krævende job i et jødisk andelsfirma. Da hun ikke kunne holde det ud længere, gik hun på invalidepension som 52-årig.

Der var mange livstruende sygdomme derhjemme, den ene værre end den anden. Sammen med den politiske atmosfære med arbejdsløshed, evig mangel på penge, tøj

og sko, antisemitisme blandt befolkningen og antisemitisme blandt magthaverne var min barndom ikke en, man kan misunde mig. Desuden blev jeg flere gange og i flere år i træk sendt på rekreation for syge, underernærede børn. Et sådant ophold varede tre måneder. Første gang var jeg kun seks år gammel og var væk hjemmefra i seks uger. Det var første gang, jeg var sammen med ikke-jøder. Det var et forholdsvis godt sted, men jeg savnede min familie forfærdeligt. Jeg lukkede mig inde og ville ikke kommunikere med andre. De mange andre gange var det endnu værre. Ikke nok med, at opholdet på præventorium – en slags sanatorium med forebyggende behandling for sygdomsbelastede børn – varede længere tid: Tiderne var også blevet meget værre for jøderne.

I de tre måneder, hvor et sådant ophold varede, plejede jeg at få besøg hjemmefra ca. tre gange af skiftevis min mor, min far eller i den senere tid min storesøster. Inden vi skulle i seng, knælede børnene og begyndte på Fadervor. Jeg kunne det ikke og ville ikke lade som om, så jeg gemte mig under dynen. Derfor var jeg fra første dag en ”smovsejode”. Om søndagen plejede de andre at gå i kirke. Igen var jeg alene. Selvom jeg var den bedste elev (der var undervisning hver formiddag), kunne synge og danse og var god til digte, så følte jeg mig alligevel forfærdelig blandt de andre. Og maden var uspiselig. Hvordan de andre kunne spise det, forstod jeg ikke, men deres mødre måtte være dårlige til at lave mad; ellers ville de vel heller ikke spise det. Værst var dog antisemitismen. Nogle gange var det så slemt for mig, at min far måtte tage mig med hjem efter sit besøg.

Min ungdom med politiske uroligheder

Gennem de 10 år, hvor jeg kom på sommerudflugter, lærte jeg hundredvis af børn og unge at kende. Blandt dem var også min tilkommende. Vi blev gift meget unge. Vi studerede begge to, og jeg begyndte samtidig at arbejde. Et år efter vores bryllup kom vores ældste søn til verden. Jeg arbejdede, og Simon, min mand, var på sygeorlov fra sine studier og startede på sit første, midlertidige (det troede vi i hvert fald) job. Min ældste søster Bertha var nu gift, havde to børn og boede i Israel.

Den midterste af os, Gitta, var også gift. Hun og hendes mand havde en lille datter og boede sammen med mine forældre og os i mine forældres lejlighed. Hver familie havde et værelse. Derudover var der et køkken og en lille alkove, eller snarere en niche, i mine forældres afdeling samt et mørkt gennemgående køkken i den afdeling, som vi unge delte. Vi førte separate husholdninger, men holdt stadig af fælles søndagsmiddage. Dem lavede vi på skift, min mor, Gitta og jeg. Det var et hjem fyldt med kærlighed og respekt.

Nu var vi de eneste jøder i vores opgang, mens der på vores gade stadig boede måske i alt 10 jødiske familier. Alle andre var forinden rejst til Israel. Den næste aliya var så småt begyndt. Imens var den antijødiske kampagne godt i gang, og atmosfæren var mere end fjendtlig. Året var 1968, måneden marts.

Simon og jeg i 1968, Trzebiatów.

Sikke et tidspunkt at få et barn på. Netop da jeg lå på hospitalet, udbrød der demonstrationer i byen og sympatistrejker på universitetet, polyteknisk læreanstalt og på andre højere akademier. I Warszawa havde studenterne allerede demonstreret i en uge, og jødiske navne blev spyttet ud og spyttet på af Gomulka, førstesekretæren i det kommunistiske regeringsparti, hver gang man tændte for fjernsynet eller åbnede en avis. En antijødisk kampagne, som startede kort efter Seksdageskrigen, var nu godt i gang.¹² Men det skulle blive endnu værre. Som straf for studenternes opførsel blev samtlige studenter smidt ud af universiteterne og andre højere læreanstalter. Et af navnene på listen var Simon Fish, skønt Simon havde haft alt andet i hovedet end sympatistrejke, da han ikke var aktiv studerende. Nu skulle studenterne på ny søge om optagelse, men mange jøder blev ikke optaget.

I stedet blev de indkaldt til hæren. Simon blev soldat og fik ingen indtægt i de to år, han var væk. Han blev placeret 600 kilometer hjemmefra. Vores søn var kun seks uger gammel, da han rejste. I de to år, han var soldat, var Simon kun hjemme på kort visit fire gange. Da han endelig kom hjem, var alle vores venner rejst, min søster med familie havde bosat sig i USA, mine forældre var blevet genforenet med deres ældste datter i Israel, og jeg var blevet mor til to – vi fik en datter imens. Vi boede på en ny adresse, kæmpede med børnesygdomme, kulde og fattigdom og var fysisk og psykisk nedbrudte. Intet tegnede godt. Vores tilværelse var præget af total isolation og angst.

Tilværelsen som eneforsørger

Da vores store lejlighed skulle renoveres og ombygges til to små, blev vi henvist til et midlertidigt bosted i barakker uden lys, uden varmt vand eller en telefon i nærheden. Det lille køkken var kulopvarmet, mens to små værelser bag køkkenet var uden opvarmningsmulighed. Der var intet badeværelse, og toiletet aner jeg ikke hvor var. Det var sikkert udenfor, men der var ingen belysning, og på det tidspunkt blev frosten værre fra dag til dag. Og det hul i jorden skulle være vores hjem i mindst to år. Jeg var ved at besvime. Min mor fik astmaanfald som på bestilling, og min hjertesygge far

blev bleg og kunne ikke stå på benene. Det gik ikke. Vi blev nødt til at finde noget andet at bo i.

Foruden Simon, vores to børn og jeg ses mine forældre også på billedet fra 1969. Det blev taget i forbindelse med mine forældres udrejse.

Vi fandt en lejlighed, som snart skulle efterlades, og som, sådan som jeg husker det, kostede os penge under bordet både til højre og til venstre. Det var en lejlighed, som min klassekammerat og hendes forældre, som snart skulle rejse til USA, boede i. Jøderne begyndte for alvor at forlade Polen. Også min søster Gitta emigrerede med sin familie. I begyndelsen af december 1968 sendte jeg min kun 10 måneder gamle søn hen til sin farmor og farfar at bo, fordi skorstenene i vores endnu ikke forladte bolig blev tilstoppede. Om det var med vilje eller ej, vides ikke, men det passede boligadministrationen fint at få folk ud af huset så hurtigt som muligt. I ja-

nuar 1969 rejste min klassekammerat til USA med sin familie, og vi flyttede ind i vores nye hjem sidst i januar 1969 i 28 graders frost. Begge mine forældre lå i hver deres sygeseng med høj feber, men selvom jeg var syg med svangerskabsforgiftning, befandt jeg mig på min arbejdsplads. Fremmede mennesker flyttede både mine forældre og indholdet af min og deres lejlighed. Det var ingen overraskelse, at mange ting, nogle af dem vigtige, gik tabt under flytteprocessen.

Nu boede mine forældre, min søn og jeg i en stuelejlighed, som var meget stor: Tre rummelige værelser, en stor entré, et rummeligt køkken, et badeværelse og et mikroskopisk pigeværelse bag køkkenet. På grund af vores økonomi fremlejede vi det ene værelse med skiftende held. Faktisk "arvede" vi vores første logerende efter de forrige lejere, men fortsatte med at leje værelset ud helt indtil vores udrejse, altså i hele fem år. Lejligheden var kold, fugtig og næsten fire meter høj. Fra den dag hvor vi flyttede ind i lejligheden, overtog jeg alle de opgaver, som var for svære for mine forældre. Og den første opgave var at hænge alle lamperne i alle rum op og tilslutte dem. Jeg var nødt til at sætte en høj stige op på bordet for at kunne nå loftet. Med en baby i maven var det virkelig et svendestykke. Og hver gang jeg senere var nødt til at skifte en pære, pudse vinduer eller hænge gardiner op, var jeg ved at græde. Men der var ingen kære mor til at komme mig til undsætning.

Om vinteren, når alle kakkelovne var glødende og alle radiatorer brændende, kunne jeg nå op på 16 grader i børneværelset. Årligt brugte vi otte ton koks og to ton kul. Og det var min opgave først at bringe alt det to etager ned i kælderen og bagefter gradvist op igen, hugge træ, varme op og passe ildstedet døgnet rundt. Da min svigerinde senere på grund af sine studier flyttede ind, var den store lejlighed dog ikke så stor mere. Men det var rart at se unge og glade ansigter, og hendes nye studiekammerater kom tit på besøg hos hende. Ellers var det en deprimerende tilværelse.

I maj 1969 kom vores andet barn Anette til verden og vejede kun 2.100 gram. Hun var indlagt i tre uger og jeg med, fordi personalet var bange for, at jeg kunne finde på at efterlade min datter på hospitalet og forsvinde.

Barndoms- og ungdomsminder fra Polen

Ligesom sin storebror kunne hun ikke ammes. Jeg havde heller ikke noget mælk. Hun fik mælkeerstatning i form af pulver, som i sig selv var en udfordring at tilberede, fordi den skulle opløses i vand og koges, men den var nærmest uopløselig og klistrede sig sammen til små klumper. Den skulle række til en nøjagtigt beregnet periode og kunne kun købes på recept udstedt af lægen til for tidligt fødte eller meget syge børn. Mælkeøkonomi blev nu pludselig mit største problem. 12 uger gik, og min barselsorlov var forbi. Fra nu af måtte mine forældre passe deres to små børnebørn. Det kunne de slet ikke klare. Men til vores held var vi nu i besiddelse af en telefon, hvilket var en sjældenhed i Polen på det tidspunkt. Telefonen blev flittigt brugt til at tilkalde en læge eller ringe efter en ambulance, som måtte hente mig, når alt blev sort.

Her ses Simon, vores to børn og jeg i Legnica i 1971.

Vores liv, mens Simon var i hæren, var et mareridt. Mine gamle forældre blev tvunget til at passe vores to små børn, mens jeg gik på arbejde. Vuggestuer eksisterede selvfølgelig, men jeg blev nægtet vuggestueplads, fordi jeg boede sammen med mine forældre. En lægeattest, som bevidnede, at mine forældre var for syge til børnepasning, hang blot som pynt på socialkontorets væg. Det samme gjorde en anden attest fra en børnelæge, som bevidnede, at begge mine for tidligt fødte børn var for syge til en institution og krævede en speciel pasningsordning. Jeg var nødt til at arbejde, for begge mine forældre var invalidepensionister med den mindst

tænelige indkomst, og vi var ikke i stand til at klare os økonomisk. Regningerne for mine børns medicin var enorme, og noget bistandskontor eksisterede ikke. Mit helbred var også i forfærdelig stand. Jeg havde hverken tid til at spise eller sove, havde anæmi og vejede kun 47 kilo. Mine hænder blødte konstant og lignede en 90-årigs. Hver nat vaskede, kogte og strøg jeg minimum 40 stofbleer, børnetøj og meget andet, lavede mad til mine børn og fyldte det i sutteflasker, så de havde noget at spise, mens jeg var væk.

Farvel til mine forældre

Det var min beslutning, at mine forældre skulle rejse til Israel. De savnede deres ældste datter, og hun savnede dem gevaldigt. Uden mine forældre boende sammen med mig var der nemlig en chance for at få vuggestuepladser til begge mine børn og udsigt til at få Simon løsladt fra hæren før tid. Mine forældre skulle imidlertid have hjælp til alt i forbindelse med deres udrejse. Der skulle købes ind, bestilles træcontainere, indsendes ansøgninger, ordnes papirer og meget andet. Og alle steder skulle man stå i lange køer uden vished om, hvorvidt man ville blive ekspederet den dag.

Simon fik lov til at komme hjem i nogle få dage for at sige farvel til sine svigerforældre. Det var rart med en mand i huset. Men at aflevere mine forældres bagage tog hårdt på os alle. Der var så mange ting, som blev nægtet dem at sende af sted. Kunne nogen have forestillet sig, at det ville være problematisk at få sit familiealbum med få billeder af ens allerkæreste med sig? At antallet af puder, uanset størrelsen, var begrænset til to pr. person, og at de skulle være brugte, at der kun måtte være én dyne pr. person, at antallet af gulvtæpper, uanset størrelsen, ikke måtte overstige antallet af værelser i ens efterladte lejlighed, at man skulle stå til regnskab for antallet af tallerkener og kopper, og at alle de begrænsninger kunne strammes yderligere af en tilfældig toldfuldmægtig, som udnyttede situationen til at forbedre sin egen økonomi? For at mindske chikaner var man nødt til at give penge ud. Korruptionen var uhæmmet, og dersom udrejsende blev tvunget til at frasige sig deres polske statsborgerskab, var de pludselig også sårbare, sagesløse og forsvarsløse.

På sit korte hjemmebesøg så Simon sin fire måneder gamle datter for første gang og hørte sin 20 måneder gamle søn sige fulde sætninger. Men det gjorde ikke noget indtryk på ham, for han anede intet om småbørnsudvikling eller om faderrollen og var nærmest lammet og angst. Han hjalp med at pakke mine forældres enorme kufferter med alt muligt og med alt det, som blev dem nægtet i første omgang, men som de alligevel fik smuglet med. Listerne med kufferternes indhold blev skrevet i flere kopier. Her kunne man blandt andet se antallet af medbragte trusser, strømper, knapper og syrtråde. Sådanne kufferter kunne man købe på det sorte marked af dem, der handlede med russere, eller direkte fra de russiske soldater og officerer, som var udstationeret i nogle polske byer. Og de var attraktive, for indholdet af dem kunne man ikke købe i almindelige butikker. Men først skulle man til Legnica, hvor russisk militær opholdt sig. Kufferterne var så tunge, at ingen undtagen Simon kunne løfte dem.

Mine forældre rejste til Israel i oktober 1969. Vi fulgte dem med toget til grænsen. Først skulle de til Warszawa, dernæst skulle de skifte til en anden station og så til Zebrzydowice. Fra Wrocław til Warszawa var togvognen ikke opvarmet, og der kom frost i løbet af natten. Det var hundekoldt, men heldigvis blev det varmere næste dag. Min far var forberedt på at "smøre" tolden med et pænt beløb, som han lagde ind i deres rejsepas. Dog viste toldmanden sig at være det rareste menneske, vi havde med at gøre i den forfærdelige tid. Han kiggede på de mange tunge kufferter, men åbnede ingen af dem, regnede hurtigt på beløbet, kiggede på mig, kiggede igen på pengene, delte dem i to bunker og rakte den ene bunke til mig. "Jeres datter får virkelig brug for dem", sagde han til mine forældre, ønskede dem en god rejse og sagde så til os: "Nu må I sige farvel og gå ud af toget", hvad vi gjorde. Det var også sidste gang, jeg så min far.

Arbejde ude og arbejde hjemme

Jeg var 23 år gammel og stod alene med ansvaret for hele vores lille familie. Min svigermor, som boede i Legnica, ca. 70 km fra Wrocław, flyttede ind til mig, men myndighederne måtte ikke få det at vide. Det var

vigtigt på grund af vuggestuepladsen til mine børn og Simons eventuelle fritagelse fra hæren. Vi håbede og bad til hans fritagelse, ikke kun for at han kunne komme hjem og hjælpe mig med børnene, men også fordi hans psykiske tilstand var meget dårlig. Når det lykkedes ham at ringe hjem, måtte jeg lytte til hans klager, gråd og trusler om at gøre en ende på sit liv. Meningen med at have min svigermor i huset var imidlertid, at hun skulle hjælpe mig med husholdningen og børnepassningen, inden jeg fik vuggestueplads. Hun kunne også træde til, når jeg var optaget af et af mine syge børn og skulle besøge det på et hospital, eller bare når jeg var nødt til at gå på indkøb.

Når jeg skulle have begge mine børn til lægen, brugte jeg min nieces barnevogn, som min søster efterlod til min lille søn Sigmund. Min datter Anette lå i den med benene spredte, så Sigmund kunne sidde mellem hendes ben. Han blev fastspændt med seler og bælt, så han ikke kunne rulle ud, når barnevognen skulle løftes over en stenkant eller placeres i en sporvogn. Alle kiggede på mig med medlidenhed. Da barnevognen gik i stykker midt om vinteren, og begge børn skulle afleveres i vuggestuen, var jeg ved at tage livet af mig selv. Jeg havde jo ikke penge til en ny. I knæhøj sne bar jeg Anette viklet ind i et tæppe og slæbte den kun 21 måneder gamle Sigmund ved hånden, rædselsslagen for at miste ham i sneen. Jeg fandt en midlertidig måde at reparere barnevognen på og bad til Gud om, at den kunne holde indtil Simons hjemkomst.

Mit arbejde var en historie for sig selv. På officielt plan var det forfærdeligt. Jeg var tvunget til at deltage i møder, hvor jeg måtte høre om femte kolonne, om zionisme, slaveri i Israels stenbrud, om nyankomne flygtninge, som blev brugt som kanonføde, og meget andet forfærdeligt, som jøderne/zionisterne burde skamme sig over. Den slags møder plejede at slutte med en fælles fordømmelse af Israel, som enstemmigt blev vedtaget ved erklæring, og møderne blev afrapporteret med deltagerlister, som blev sendt til pressen og trykt i aviser – dog ikke med alle deltagernavne. På det personlige plan var det endnu værre. Mine arbejdskollegaer var faktisk meget søde og

forstående, særligt i begyndelsen, da der kom officielle meldinger om, at Israel var ved at blive jævnet med jorden, og alle var klar over, at min søster med familie boede der. Der var ingen kontaktmulighed, og vi var helt ude af os selv af bekymring, så jeg var hele tiden forgrædt. Billedet ændrede sig, da den ene efter den anden – med undtagelse af de få ansatte jøder – blev kaldt ind til samtale på chefens kontor. Alle sendte mig blikke, men ingen turde at nærme sig mig. Jeg følte mig fuldstændigt isoleret.

Min lyshårede og blåøjede chef med et meget tyskklingende efternavn begyndte sin egen vendetta mod mig. Mine tårekanaler blev udtømt, men der var ingen ende på chikanerne. Og det hjalp ikke, at jeg på grund af mine kronisk syge børn var sygemeldt i længere perioder. En sygeerklæring (en kortvarig plejeorlov med fuld løn) blev udskrevet af en børnelæge for maksimum tre dage ad gangen. Varede sygdommen længere tid, måtte man på ny tage en tur til lægen for at få en erklæring. Grunden til, at jeg ikke blev sagt op, var en lov, som beskyttede eneforsørgere, og det var jeg indtil Simons hjemkomst. Jeg havde heller ikke en chance for at få et job andre steder. Jeg var ellers datamatiker i en stor, moderne og ”elektronisk” by, havde afsluttet min uddannelse med en udmærkelse og havde som den eneste blandt mine medstuderende fået job hele seks måneder inden min afsluttende eksamen.

Tiden mellem arbejde, børnepasning, hospitalsbesøg, læger og apoteker gik med at hugge brænde, varme vand til storvask, mindre vask og opvask og hænge vasketøj op på de snore, som jeg forinden havde hængt op i loftet i den bageste del af entreen, hvor ovnen stod. Jeg måtte op på en høj stige og ned igen, op og ned og op igen. Et par gange besvimede jeg, mens jeg stod på stigen, og faldt ned på gulvet fra to meters højde. Min kære far stod på hovedet for at hjælpe mig. Det var ham, som fra Israel formidlede et møde mellem mig og en højtstående person, som var i stand til at fritage Simon fra hæren. Og det lykkedes. Han kom hjem den sidste dag i januar 1970, hele to en halv måned før forventet tid. Ingen fik det at vide, for jeg havde på fornemmelsen, at jeg ville blive sagt op på mit arbejde med det samme, og hvad skulle vi så leve af?

Simon startede på sit tidligere job, som ventede på ham, da han kom tilbage fra hæren. Han befandt sig stadig på starttrinet og tjente under det halve af min løn, men der var intet at gøre. Lønforhøjelse fik han ikke. ”Lad ham, jøden, selv sige op”, blev der sagt. Han arbejdede i kilder med ubeskyttet atomkraft, og hver dag bød på blodstyrtninger og endeløse opkastninger. Det var en uudholdelig situation, så jobbet måtte skiftes ud uanset hvad. Og ”uanset hvad” fik en ny alvorlig betydning, da jeg som forventet blev sagt op og i juli fik min sidste løn. Børnene røg derfor også ud af vuggestuen, for kun arbejdende forældre havde ved lov krav på vuggestueplads, og det gjorde det yderligere vanskeligt for mig at søge nyt job. Det lykkedes heldigvis for Simon, men det var absolut ikke let. Lidt held, lidt bekendtskaber og det faktum, at en jødehadske chef var på ferie, og hans politisk uenige stedfortræder ville give ham en ”velkomstgave”, gjorde, at Simon fik job på De Statslige Baner.

En jøde var imidlertid en sjældenhed på De Statslige Baner såvel som på andre statslige arbejdspladser. Folk kom forbi ham på hans arbejdsplads for at se, hvordan en jøde i virkeligheden så ud. Han havde skiftende arbejdstider. En vagt varede 12 timer, og efter en dagvagt fik han fri i 24 timer, inden han startede på en nattevagt. Han tjente stadig mindre, end jeg gjorde på min tidligere arbejdsplads, men lidt mere, end han selv tidligere havde gjort, og vigtigst af alt fik vi en del af vores kul- og koksforbrug betalt af hans arbejdsgiver. Dette skjulte løntillæg var millioner værd, for selvom det lykkedes Simon delvist at reparere vores støbejernsovn, brugte vi stadig samme mængde brændstof – dog nu med et bedre resultat.

En flugtplan begyndte at tage form

Elendigheden var ikke meget mindre, men vi overlevede alle sammen. Hvordan? Det ved jeg ikke. Engang imellem, når deres økonomi tillod det, sendte min familie 10, enkelte gange 20 dollars. De blev brugt på mad. Der begyndte ovenikøbet at komme nogle gæster hos os. Alle mine venner var bortrejst, men nogle af Simons polske venner begyndte så småt at kigge ind

til lidt bridge, lidt snak om børn og ægtefæller. Vi førte meget neutrale samtaler. Politik og jødeforfølgelser var tabubelagte emner. Flere år efter i en ny verdensorden fik vi at vide, hvor kede af det de havde været, men som de selv sagde, havde de hverken mod eller ryggrad nok til at tage den slags samtaler op.

I januar 1972, to år efter Simons hjemkomst, hvor den militære sikkerhedsperiode for soldater udløb, ansøgte vi om udrejsetilladelse. Efter hele fire måneder fik vi afslag. Vi klagede til de rette myndigheder og ventede utålmodigt på svar de næste fire måneder. Igen var svaret negativt. Vi nåede at ansøge igen og igen, og sidste gang opgav vi klagen og tog i stedet turen til Warszawa for at tale med en fuldmægtig. Jeg græd og bad om et job eller udrejsetilladelse med den begrundelse, at vi var ved at dø af sult, og at jeg savnede mine forældre og min familie. Jeg tænkte desuden på den ydmygelse og isolation, vi dagligt måtte udholde, og på vores psykiske skader, men jeg sagde det ikke. Jeg fik det svar, at jeg var en stor egoist, og at der ikke ventede mig en bolle med tykt belagt smør og skinke i Israel. Nej, svarede jeg og tilføjede, at det også var forbudt for os jøder at spise den slags mad, men selvom jeg ikke var religiøs, ventede der mig heller ikke den slags mad derhjemme. Vi blev smidt ud af kontoret.

Vi var i begyndelsen af 1973, og en ny plan så dagslyset. Det startede med et besøg af en jødisk ven fra Legnica, som havde en lille pakke med børnetøj med fra min søster i Israel. Han havde fået den gennem en anden bekendt, som havde fået den af en tredje, fjerde og femte person, som havde været i Israel og mødt min søster. Senere rejste vores ven selv til Sverige, hvor hans lillesøster boede, og sammen besøgte de min storesøster i Israel. Han fortalte os, at der var mulighed for at få israelsk visum, bare man kunne komme ud til den frie verden. Men gratis var det ikke. Han havde været nødt til som tak for sin udrejsetilladelse at købe en gave – et spil kort med pornografiske figurer – til den fuldmægtige, som havde behandlet hans ansøgning.

Jeg havde en hjerteveninde boende i Danmark og var sikker på, at hun ville hjælpe mig. Fra tid til anden ringede hendes mand til os, og vi aftalte at mødes i

Rostock med ham. Min veninde ventede sit andet barn og kunne ikke komme, men han ville med glæde se os. Man kunne komme til DDR på identitetsbevis, som alle polske statsborgere var i besiddelse af. Det kostede blot nogle dyre frimærker. Og billetterne til rejsen var intet problem. Gennem sit arbejde havde Simon 12 gratis billetter pr. år, som han kunne rejse i alle Warszawapagtens lande for, og som hans kone havde jeg to gratis billetter. Resterende billetter fik vi 80 procent rabat på. I Rostock aftalte vi alle detaljer og et kodesprog, så vi kunne kommunikere ubekymret med hinanden. Jeg skrev også et brev, der beskrev vores plan, til mine forældre og bad ham om at sende det fra Danmark. Sådan kom vores ven til at fungere som en slags postkasse mellem Polen og Israel.

Han sendte en invitation til at komme til Danmark til mig og min datter, som nu var fire år gammel, og jeg ansøgte om pas som turist. Til min og hele familiens overraskelse fik jeg positivt svar efter kun tre uger. Men der var meget papirarbejde. Vi skulle søge om visum i Warszawa, Simon skulle give tilladelse til, at jeg kunne tage vores datter med mig til udlandet, og denne skulle bekræftes af en notar, og så var der mange andre, mindre vigtige, men tidskrævende gøremål. Simon skulle gennem sin arbejdsgiver skaffe en børnehaveplads til Sigmund. Og børnenes farmor skulle gøre sig fri fra alle pligter og komme til Wrocław og være der indtil min hjemkomst.

Til forhør hos sikkerhedstjenesten

Der gik kun en uge, så fik jeg en opringning fra SB, den kommunistiske sikkerhedstjeneste. Efter mange lykønskninger inviterede manden i røret mig på restaurant til en ”uforpligtende” middag med is, kaffe og cognac. Jeg kunne selv vælge stedet og menuen. Jeg valgte det officielle sted, sikkerhedstjenestens hovedkontor, en enorm bygning, som lå i samme kvarter som byens lige så store fængsel, politistation og domstol. Tilsammen dannede de en stor firkant, som strakte sig fra alle sider til flere gader i den gamle del af Wrocław. Jeg bad min svigermor om at komme under et eller andet påskud, og jeg fortalte hende, at hvis ikke jeg var hjemme inden aften, måtte hun ringe til

Mit og børnenes pasbillede taget i 1973.

Simon. Det var vigtigt, tilføjede jeg. Hun måtte ikke vide, hvad der skulle ske, men jeg var bange, bange for at blive arresteret.

Jeg meldte min ankomst på sikkerhedstjenestens hovedkontor fra en aftalt telefonboks og fik besked om at vente på politifolk. Der kom to uniformerede politimænd. De holdt mig i hver sin side under armene, tæt på kroppen så jeg ikke kunne bevæge mig frit mere. Jeg gik omtåget på vaklende ben og mistede meget hurtigt orienteringen. Vi gik til højre, til venstre, op, ned og op igen. På hvilken etage, i hvilken side og på hvilken gade befandt jeg mig?

Endelig kom jeg til et kontor, hvor der var nogle mennesker. Døren til venstre blev åbnet, og jeg befandt mig i et rum uden vinduer med røde, tykbelagte, lydisolerede vægge. Døren var også belagt med noget tykt indefra. Her kunne man skrigge op til himlen, og ingen ville høre det. Der var et skrivebord og to stole, hvoraf den ene var til mig. Manden, som sad på den anden stol, præsenterede sig som ham, jeg havde talt i telefon med. Jeg troede ikke på hans navn og nægter at huske det.

Samtalen varede et par timer, tror jeg. Manden troede ikke på, at han, som havde inviteret mig til Danmark,

var min fætter, som der stod i ansøgningen. Det var også rigtigt, sagde jeg og forklarede, at han var min kusines mand. Manden så mistroisk på mig og sagde noget i retning af, at de havde gennemgået tre generationer og ikke fundet nogen familiær forbindelse. Ikke godt, tænkte jeg med en hastighed, som kunne udkonkurrere en computer. Det, han sagde, kunne jo ikke passe, for under Anden Verdenskrig var så godt som alle blevet dræbt og alt brændt ned, så jeg kendte jo ikke engang selv min egen slægt. Men hvad nu hvis de havde kendskab og adgang til dokumenter, som blev os andre nægtet? Så jeg svarede, at det var vores mødre, som var beslægtede, at han måtte have taget fejl, og spurgte, om han havde undersøgt min kusines mor, som blev født et sted i Rusland. I hvert fald kaldte min veninde min mor for tante Leah, og jeg kaldte hendes mor for tante Genia. Manden over for mig kunne ikke dække over et lille smil, men sagde med ligegyldighed, at det var et klogt svar, for hvis ikke det havde lydt sådan, ville jeg ikke have fået udrejsetilladelse. Men han tilføjede truende, at den også kunne tilbagekaldes, hvis ikke jeg var samarbejdsvillig. Og jeg var absolut ikke samarbejdsvillig, så jeg svarede, at så vigtigt var det slet ikke at besøge min kusine. Jeg havde allerede klaret fire år uden besøg, så jeg klarede nok flere. Nu begyndte han at true med at tvangsferne vores børn og sætte dem i et børnehjem, hvor de ville have det ”meget bedre”. I mit indre forbandede jeg den dag, jeg ansøgte om udrejsen. ”Lad mig høre, hvad det drejer sig om”, sagde jeg, ”men hvis jeg hjælper jer, må I også hjælpe mig med udrejsen.” Han nikkede og sagde, at det ikke drejede sig om noget stort. Polen ville indlede et handelssamarbejde med Danmark og hele Skandinavien og var interesseret i at kende til varer og priser i de danske varehuse. Jeg lovede at viderebringe alt det, jeg ville kunne huske på mit besøg, men forsikrede ham om min dårlige hukommelse.

Jeg skulle også forklare, hvem der kom i vores hjem, hvordan nogle lærere i min (jødiske) skole havde været og høre på hans viden om, hvem og hvor mange der rejste til forskellige lande, og hvor mange der reelt nåede til Israel. Dernæst læste han en liste op med en masse jødiske navne, som jeg skulle vedkende mig. Jeg huskede alle navnene og alle mine svar. Jeg huskede hvert eneste ord, der blev sagt, hver eneste øjenkontakt, vi havde, og hver eneste af hans

miner og grimasser. Ved mødets afslutning vidste jeg, at han intet havde fået ud af mig, mens han var overbevist om det modsatte. Det var også mit mål.

Simon var allerede kommet hjem fra arbejde, da jeg kom tilbage til lejligheden, og marcherede fra væg til væg, frem og tilbage. Jeg så stenen falde fra hans hjerte ved min hjemkomst. Efter aftensmaden inviterede jeg ham ud på en spadseretur. I to, tre timer lærte jeg ham alle de svar, jeg havde givet, og alle de spørgsmål, han kunne blive nødt til også at besvare. En ”agent” blev født. Stakkels Simon, han forstod intet af det, og jeg blev ved. Også om natten, når alle sov, kunne jeg finde på at vække ham med alle mine spørgsmål. Jeg holdt hånden over hans mund, for jeg havde den mistanke, at lejligheden måske blev aflyttet, og min svigermor måtte intet vide. Næst efter mig var det Simon, der stod for skud hos sikkerhedstjenesten, og han var taknemlig for alle mine ”undervisningstimer”.

Udrejse og flugt

Et par dage senere fik jeg den dårlige nyhed, at min far var død. Dagen før sin død havde han fortalt sine naboer om sin datters og yngste barnebarns kommende visit, men han kom desværre ikke til at leve til den tid. Jeg lånte pengene til rejsen. Min gravide veninde i Danmark blev indlagt med gulsot, men jeg masede mig alligevel ind hos dem. Hendes mand Abraham var meget behjælpelig under vores besøg i Danmark og ordnede alt, inklusive at finde en læge til min datter, som pådrog sig hjertekrampe og havde høj feber. Min mor betalte alle vores udgifter i Danmark. Den 5. september var jeg i Israel med min datter og nåede til *shloshim* og stenafløring for min far. Min søster Gitta var der også med sin nu syvårige datter.

Tre uger efter var jeg tilbage i Danmark. Nu var min veninde hjemme fra hospitalet og bad mig om at blive lidt hos hende, så vi kunne tilbringe lidt tid sammen. Men så udbrud Yom Kippur-krigen.¹³ Jeg skyndte mig hjem, for rygterne sagde, at Danmark ved udgangen af året ville lukke sine grænser, og jeg havde besluttet – efter min mors klare ønske – at vi skulle finde vores nye hjem i Danmark.

Sigmund, Anette og jeg i Danmark i 1975.

Simon kunne ikke klare vores nye ”ven” fra sikkerheds-tjenesten, som ville have ham til at spionere blandt jøderne. Staklen ringede til mig, mens jeg var i Danmark. ”I morgen skal jeg se en film i klubben”, sagde han, hvilket betød, at han skulle til møde i Det jødiske sociokulturelle samfund. Jeg svarede: ”Hvad skal du der? Alle taler kun jiddisch, du forstår jo ikke en brik.” Simon forstod med det samme, hvilket svar han skulle

give. ”Vennen” besøgte Simon på arbejde, ringede uafbrudt og besøgte os på forskellige tidspunkter af døgnen og på forskellige ugedage. Mit problem var at holde ham så langt væk som muligt fra min datter, som havde en ”stor mund” og let kunne komme til at prale med vores besøg i Israel. Når han kom, satte jeg mig ved bordet og forhindrede ham i at være en-til-en med Simon. Alle vidste hvorfor, men ingen sagde det højt.

Barndoms- og ungdomsminder fra Polen

Han spurgte høfligt, om ikke jeg havde nogle pligter i køkkenet eller med børnene, men jeg var altid færdig med pligterne og glad for at kunne sidde der og slappe af i godt selskab.

Efter min hjemkomst skulle jeg aflevere mit pas, men jeg var bange, for på vejen tilbage fra Israel havde den danske told i lufthavnen stemplet mit pas. Hvordan skulle jeg forklare det? Vores vens historie om sit besøg hos sin søster i Sverige og mit talent for at lytte og huske blev min redning på flere niveauer. Først fandt jeg på en historie om min vært, om hans høje stilling i et stort firma, hvis navn jeg ikke huskede, om hans delegation til Stockholm, og at han havde foreslået mig at tage med, så han kunne vise mig byen, hvor jeg havde kunnet bo hos vores fælles veninde. Rejsen derover havde været gratis for mig, for han kørte i egen bil. Min svenske veninde havde modtaget mig med åbne arme og insisteret på et længere visit. Hun havde endda købt en flybillet til København til mig. Jeg broderede længe og detaljeret på historien og fortalte om butikker og banker, de høje huse og de blonde, kolde svenskere, om hendes store hus med tjenestefolk og meget mere. Vores ”ven” fra sikkerhedstjenesten må være blevet gal i hovedet over min historie: Igen havde de forbandende jøder vundet. Og jo mere vred, han blev, jo mere glad blev jeg. Men det skjulte vi begge. Et godt teaterstykke kræver gode skuespillere.

Jeg forberedte mig også på min datters store mund og fortalte, at jeg på grund af min fars pludselige død ingen steder gik hen (og mødte ingen) under mit ophold i Danmark. Enten var jeg blevet hjemme, eller også havde jeg besøgt mine søstre og min gamle mor, som var kommet til Danmark for at se mig, på det hotel, de boede på. Jeg kunne lige pludselig besvare alle hans spørgsmål: Nej, jeg så ingen. Hvem der bor i Danmark? Det hørte jeg ikke. Hvad folk taler om i forbindelse med krigen i Israel? Aner det ikke, jeg ved kun det, som jeg hørte hos min værtsfamilie og min egen mor og så selvfølgelig alt det, som det lykkedes mig at læse i en polsksproget israelsk avis, som var mit eneste vindue til verden under mit ophold. Og så fortalte jeg ham en hemmelighed, som jeg vidste ville gøre ham vred: Folk,

ikke mig personligt, men folk griner ad russerne, deres venner og deres uduelige våben. Det, at jeg turde sige ubehagelige sandheder, gjorde min afrapportering mere troværdig, mente jeg.

Vores ”ven”, Czeslaw, som ville kaldes ved sit kælenavn ”Czesiu”, bad Simon om at rejse til Sverige alene. Alt ville blive betalt, og først efter denne mission ville vi få lov til at rejse ud. ”Nej!” udbrød jeg, ”det var ikke vores aftale. Vi rejser *nu*! Og I hjælper os. Simon rejser ingen steder. Skal vi spionere, skal det ske efter vores plan. I hjælper os med udrejsen, og vi forpligter os til at spionere derfra. Og det skal ske inden årsskiftet.” Han havde ikke bemyndigelse til at træffe den slags beslutninger, men lovede at vende tilbage med svar. Svaret kom prompte: Det var OK, men vi skulle forpligte os til at præsentere ham for vores venner og bekendte som den nye ven af familien. Jeg lovede ham uden videre at gøre det, for jeg var sikker på, at jeg nok skulle finde en udvej.

Vi måtte ikke ansøge om at rejse til Israel, så vi måtte finde et andet land, hvor vi havde familie. USA, hvor min søster boede, var ikke en mulighed, for her kunne man ikke være sikker på, hvor lang tid der ville gå, og om man overhovedet kunne få opholdstilladelse. Det blev Mexico, hvor min moster boede med sin familie. Ikke min mor eller min søster, men en for mig ukendt moster var den familiære forbindelse, der skulle til, for at vi kunne få rejsetilladelse. Grunden til, at vi ikke måtte ansøge om at rejse til Israel, var enkel. Polen (læs Sovjetunionen) havde lovet araberne ikke at sende flere jøder dertil.¹⁴ Da vi i venteværelset var i færd med at udfyldte nogle papirer, dukkede Czesiu imidlertid op og hviskede os pludselig i øret: ”Israel, glem Mexico.” Vi hentede nye blanketter. Tre uger efter lå der en rejsetilladelse til hele familien. Nu fik vi travlt. Vi skulle købe møbler, tøj, sengetøj og millioner af andre ting. Jeg havde prøvet det før med mine forældre. Til alt det skulle der skaffes penge – det kunne min søster og mine forældre, så det kunne jeg også. Vi lånte hele det store beløb hos et ældre par, hvis datter boede i Danmark. Pengene skulle tilbagebetales til hende.

For at afhente rejsedokumenter skulle Simon opsigse sit job. Han skulle også bevise, at han ingen penge skyldte, så han måtte rejse fra by til by alle de mange steder, hvor han havde gjort ophold som voksen. De dyre frimærker blev igen handlet med og for at gøre en lang historie kort, så lykkedes alt det planlagte til sidst. Den 24. december tog vi til Legnica. Alt blev nøje planlagt. Czeslaw fik at vide, at vi rejste den 4. eller 5. januar, for efter den 6. januar ville vores rejsedokumenter miste deres gyldighed. Jeg aftalte med ham, at han efter juleferien, eller endnu bedre efter nytår, skulle komme på besøg hos os, og så ville jeg invitere alle mine venner og kammerater til en afskedsfest, hvor han ville få lejlighed til at stifte de bekendtskaber, som han måtte ønske sig – på egen regning. Det var en glimrende plan, som han tog godt imod. Vi benyttede os af juleferien til at flygte. Den 27. december satte vi os i toget og rejste mod Berlin. Dagen efter stod vi på politistationen i København. Vores gamle venner ventede på os i Danmark. Halleluja! Friheden duftede godt.

Czeslaw kom som aftalt den 4. eller 5. januar (jeg er ikke længere sikker på dagen) og fik at vide af vores efterladte logerende, at vi var rejst til udlandet en uge eller to forinden. I Danmark fik vi en søn mere, som også blev født for tidligt og kun vejede 1.800 gram, men han var forholdsvis rask. Han er gift i dag og har to børn. Sigmunds helbred blev bedre, efter han var blevet syv år gammel. I dag er han uddannet sociolog fra Princeton University og bor sammen med sin familie i USA. Anette er direktør i et computerfirma og bor i Danmark med familien. Vi blev hurtigt integreret i det jødiske samfund i Danmark og fik en hel bunke af vores gamle og nye venner og bekendte med hertil. Vi hørte aldrig mere fra Czeslaw og ved ikke, hvordan staklen blev straffet.

NOTER

1. Der herskede pogromer over hele Polen. Den største og mest kendte pogrom fandt sted i Kielce i juli 1946, hvor der omkom 42 unge jøder, deriblandt en gravid kvinde. Folk blev kastet ud af vinduer og smidt i floden. Se eventuelt mere på Jewish Virtual Library (tilgængelig online: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-kielce-pogrom> (2018-30-07)).
2. Jaltaaftalen blev indgået på Jaltakonferencen, som fandt sted den 4. til 11. februar 1945 på Krim. Ved konferencen deltog Winston Churchill, Franklin D. Roosevelt og Josef Stalin. For mere om Jaltakonferencen og -aftalen se eksempelvis Michael Dobbs *Fra Verdenskrig til kold krig – Fra Jalta til Hiroshima – seks måneder i 1945* (2012).
3. I årene 1944-1946 kom der ca. 1.800.000 mennesker, polske statsborgere, med specielle transportere, som var uger og måneder undervejs. Ca. 200.000 af dem var jøder.
4. Administrationen var statslig, altså kommunalt ejet.
5. Haganah var en uofficiel jødisk militærbevægelse i Palæstina etableret i 1920. Læs eventuelt om dens historiske baggrund og udvikling på: http://www.irgon-haagana.co.il/show_item.asp?itemId=56&levelId=60321&itemType=0 (2018-08-08).
6. UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) var en hjælpeorganisation oprettet i 1943 med det formål at yde økonomisk hjælp til europæiske lande efter Anden Verdenskrig. Organisationen hjalp krigs ofre og flygtninge med blandt andet fødevarer, tøj og brændstof. Læs eventuelt mere på Holocaust Encyclopedia (tilgængelig online: <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005685> (2018-08-08)).
7. Shimon var den ældste i min fars søskendeflok. Han rejste til Argentina i 1927 alene. Efter nogle år fulgte hans kone og datter Bertha (kaldet Betty) efter. Inden da boede de hos hendes svigerforældre, altså min farmor og farfar. Min far var meget knyttet til Bertha.
8. Det var i årene 1955 til 1959 efter Stalins død, hvor Polen oplevede den anden repatrieringsbølge efter Anden Verdenskrig med ca. 200.000 mennesker. Deriblandt var en stor del jøder, ca. 20.000.
9. JOINT eller JDC er en forkortelse for The American Jewish Joint Distribution Committee.
10. ORT er en forkortelse for Organization for Rehabilitation through Training.
11. Min far var døden nær. Han faldt om i en sporvogn på vej hjem fra arbejde. Sporvognen kørte ham og de øvrige passagerer direkte til et tuberkulosehospital, som var det nærmeste hospital på vejen. Passagererne bar ham ind. Han fik førstehjælp, og en ambulance blev tilkaldt for at køre ham til det rette hospital. Han var stadig bevidstløs. Da ambulancefolkene kom, ville de ikke tage ham med. De påstod, at han allerede var død. En af "tilskuerne", en ældre jødisk mand, tog sit guldur af og gav det til en af dem. Han bøn-faldt dem om at redde sin søns liv. Det hjalp. Min far blev flyttet, og hans liv blev reddet. Jeg ved ikke, hvad mandens navn var. Jeg håber, at min mor nåede at takke ham. Han måtte have kendt min far, for han kom hjem til os efterfølgende og fortalte, hvor min far var blevet kørt hen.
12. Seksdageskrigen, også kaldet Junikrigen, startede den 5. juni 1967 ved, at israelske krigsfly angreb Egyptens luftbaser. Det var begyndelsen på den seks dage lange krig mellem Israel og Egypten, Syrien, Jordan og Irak. Læs for eksempel Hanne Foighels artikel om krigen i *Kristeligt Dagblad*, "Den korte krig med de langtrækkende konsekvenser" (tilgængelig online: <https://www.kristeligt-dagblad.dk/udland/den-korte-krig-med-de-langtraekkende-konsekvenser> (2018-08-08)).
13. Yom Kippur-krigen, som også blev kaldt Oktoberkrigen, var mellem Israel på den ene side og Egypten og Syrien på den anden. Den varede i tre uger i oktober 1973. For et hurtigt overblik over krigen se http://denstoredanske.dk/Geografi_og_historie/Mellem%C3%B8sten/Mellem%C3%B8sten_efter_1947/Oktoberkrigen.
14. Læs eventuelt mere om russiske og amerikanske interesser i Mellemøsten i perioden op til Yom Kippur-krigen online på <http://potterager.com/article/yom-kippur-krigen> (2018-14-08).

Barndoms- og ungdomsminder fra Polen